

Μνήμων

Τόμ. 37 (2019)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΩΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ● ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ● ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ● ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ● ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Τρέσιος († 1840) και η «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ● ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ● ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΘΑΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Βεργατικό Εκδοτικό "Το Άστρο"»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κοινοματικού τυπογραφείου (1927-1931) ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ● ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΝΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφσισομένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Λεγείο. Το αρχείο του σταθμού ανθρώκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Γεώργιος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβεντής, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάκης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητριάδης, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαρδίκια, Ελένη Γιαρά

37

ΑΘΗΝΑ 2019-2020

Robert Gerwarth, Οι Ηττημένοι. Γιατί δεν τελείωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917-1923, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018

ΕΛΛΗ ΛΕΜΟΝΙΔΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.37121](https://doi.org/10.12681/mnimon.37121)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΕΜΟΝΙΔΟΥ Ε. (2024). Robert Gerwarth, Οι Ηττημένοι. Γιατί δεν τελείωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917-1923, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018. *Μνήμων*, 37, 327–334. <https://doi.org/10.12681/mnimon.37121>

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ☛ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ☛ ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ☛ ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ☛ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφεσιος († 1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ☛ ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ☛ ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΥΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) ☛ ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ☛ ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Έταρος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιωάννου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάρης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαρδίκια, Ελένη Γκαρά

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μελέτες

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο . . .	11-44
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869).	45-70
ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα	71-104
ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού	105-124
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ:	
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφεσιος (†1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του	125-158
ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα . .	159-170
ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) . .	171-194
ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές	195-220
ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτού- του Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργα- νισμός.	221-248

Προσεγγίσεις

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (15.12.1931 – 18.7.2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της	249-258
--	---------

Σημειώματα και μαρτυρίες

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα . .	259-276
--	---------

Μνήμη Κωνσταντίνου Ντόκου (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ 277-284

Βιβλιοκρισίες

Γκαρος Μαντούβαλος, *Από το Μοναστήρι στην Πέστη. Επιχειρήση και αστική ταυτότητα της οικογένειας Μάνου (τέλη 18ου αιώνα – 19ος αιώνας)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 2016, 463 σ. (Βαγγέλης Σαράφης) 285-288

Nikolaos A. Chrissidis, *An Academy at the Court of the Tsars. Greek Scholars and Jesuit Education in Early Modern Russia*, Northern Illinois University Press, 2016, 384 σ. (Γιάννης Καρράς) . . . 288-291

Katerina Galani, *British Shipping in the Mediterranean during the Napoleonic Wars. The Untold Story of a Successful Adaptation*, Leiden – Βοστώνη, Brill, 2017, 278 σ. (Γκαρος Μαντούβαλος) 292-298

Le consulat de Venise, tome II (1750-1751) και III (1752-1753), publiés par Nicolas E. Karapidakis, Centre de Recherche Scientifique, Sources et Études de l'Histoire de Chypre, Nicosie 2017, 538+735 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου) 298-302

Βασίλειος Γ. Μαραγκός, «Μόνον ἐπὶ τούτῳ καυχῶμαι: ὅτι τὴν πατρίδα ἠγάπησα». *Ρομαντική φιλοπατρία και μεταμορφώσεις τῆς πατρίδας στὸν Γκριγκὸρ Παρλίτσεφ (1830-1893)*, Ἀθήνα, Ἡρόδοτος, 2018, 480 σ. (Σοφία Ματθαίου) 302-308

Γιάννης Κόκκωνας, *Ἔγρεο, φίλα μᾶτερ. Προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2018, 8ο μικρό, 235 σ. (Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης) 308-316

Ἑλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοὶ καὶ ταυτότητες, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering, Ἀναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Ἱστορήματα 7, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Εὐρασία, 2018, 686 σ. (Γιάννης Κόκκωνας) 317-327

Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War*

<i>Failed to End, 1917-1923</i> , London, Penguin Books, 2017, 464 σ. (ελληνική έκδοση: <i>Οι Ηττημένοι. Γιατί δεν τελείωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917-1923</i> , μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018, 414 σ.) (Ελλη Λεμονίδου) . . .	327-334
<i>Οι πόλεις των Φιλικών. Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου. Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα 14 Ιανουαρίου 2015</i> , επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018, 208 σ. (Νικόλαος Μπουμπάρης) . . .	334-338
<i>Πόλεμος, κράτος και κοινωνία στο Ιόνιο πέλαγος (τέλη 14ου – αρχές 19ου αιώνα)</i> , επιστημονική διεύθυνση: Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2018, 382 σ. (Δημοσθένης Α. Δόνος) . . .	339-342
<i>Άννα Ματθαίου, Οικογένεια και σεξουαλικότητα, μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. Ελληνικές μαρτυρίες, 17ος – αρχές 19ου αι.</i> , Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2019, 276 σ. (Δημήτρης Δημητρώπουλος)	342-346
<i>Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους</i> , Αθήνα, Θεμέλιο, 2019, 320 σ. (Στρατής Μπουρνάζος) . . .	346-350
<i>Εύη Καρούζου, Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843</i> , Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2019, 256 σ. (Κατερίνα Γαρδίκα).	350-353
<i>Λύντια Τρίχα, Σπυρίδων: ο άλλος Τρικούπης (1788-1873)</i> , Αθήνα, Πόλις, 2019, 850 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου) . . .	354-358
<i>Σοφία Λαΐου, Μαρίνος Σαρηγιάννης, Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση: από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά</i> , Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2019, 184 σ. (Ελένη Γκαρά)	359-366

Χρονικό της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού 2019-2020

Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2019-2020 . . .	367
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	367-368
Β'. Συνέδρια – Ημερίδες	369
Γ'. Εκδόσεις	369

Δ'. Το Facebook της EMNE	369
Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2020-2021 . . .	370
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	370-371
Β'. Συνέδριο	371-372
Γ'. Το Facebook της EMNE	372
Ευρετήριο τόμου 37 (2019-2020)	373-396
Contents – Table des matières	397-398

Με τὸν Παπαρρηγόπουλο καὶ τὸν Ζαμπέλιο ξεκινάει καὶ τοῦ Εὐάνθη Χατζηβασιλείου ἡ συμβολή, ἡ ὁποία συναντιέται σὲ ἓνα σημεῖο μὲ ἐκείνη τοῦ Κουμπουρλή, καθὼς καὶ οἱ δύο συναδέλφοι βλέπουν τὴν ἀποπολιτικοποίηση τοῦ ἐθνικοῦ παρελθόντος ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ βασικότερα ἐργαλεῖα ποὺ χρησιμοποιοῦθηκαν ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ σημαντικὰ πρόσωπα, προκειμένου νὰ καταστῆ ἀποδεκτὴ ἡ ἑλληνικότητα τῶν ἀπολυταρχικῶν καθεστώτων τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Μεσαίωνα. Στὴ συνέχεια ὅμως –καὶ ἐπειδὴ ἡ ἐνότητα ἡ τελευταία τοῦ τόμου μᾶς λέει καθαρὰ ὅτι ἡ ἐποχὴ ποὺ θὰ καλύψει εἶναι ὁ 19ος αἰώνας– ὁ Χατζηβασιλείου μοιάζει λίγο ζαβολιάρης, καθὼς μιλάει κυρίως γιὰ τὶς συζητήσεις ποὺ ἔγιναν τὸν 20ῦ αἰώνα καὶ φαίνεται σὰν νὰ θέλει νὰ τακτοποιήσει παλιούς λογαριασμούς: ἂς κρίνουν οἱ ἀναγνώστες ἂν αὐτὴ ἡ «ἐπέκταση» ὡς τὶς μέρες μας, ποὺ περιέχει ὥστόσο ἀρκετὲς εὐστοχες παρατηρήσεις, ἦταν χρήσιμο νὰ γίνεῖ στὸ συγκεκριμένο συνέδριο.

Τὸν τόμο κλείνει ἓνας ἱστορικὸς τῆς ἱστοριογραφίας, ὁ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, μὲ ἓνα κείμενο ὄριμο, πλούσιο καὶ ὅσο χρειάζεται νομίζω στοχαστικό: «Πότε καὶ πῶς ἀρχίζουν οἱ Ἕλληνες;» Εἶναι μιὰ ἐμπεριστατωμένη ἀπάντηση στὸ ἐνδιαφέρον ἐρώτημα πῶς ἀντιμετώπισαν οἱ σπουδαῖοι Ἕλληνες ἱστορικοί, κυρίως τοῦ 19ου αἰώνα –Παπαρρηγόπουλος, Λάμπρος, Καρολίδης– τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, προκειμένου νὰ τοὺς παρουσιάσουν, ὁ καθένας μὲ τὸν τρόπο του, ὡς τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος. Ἐχοντας ἀπὸ ἓνα σημεῖο καὶ ὕστερα ὡς «προνομιακὸ συνομιλητὴ» τὴν ἀρχαιολογία, ἡ ὁποία ἔφερε στὸ φῶς τὰ μυκηναϊκὰ καὶ μινωικὰ κατάλοιπα, ἐπέκτειναν τὸ ἐθνικὸ ἑλληνικὸ παρελθὸν πρὸς τὰ πίσω, σεβόμενοι πάντως τὰ ἐπιστημονικὰ δεδομένα καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ δεοντολογία τῆς ἐποχῆς τους.

Μετὰ ἀπὸ μῆνες ποὺ πηγαينόερχεται πάνω στὸ γραφεῖο ἀπὸ τὴ μιὰ θέση στὴν ἄλλη ὁ χοντρὸς τόμος Ἕλληνας, Ρωμηός, Γραικός, ἤρθε ἡ ὥρα νὰ πάει στὴ θέση του, στὴ βιβλιοθήκη μου, καὶ εἶμαι βέβαιος ὅτι δὲν θὰ κοιμηθεῖ ἐκεῖ ξεχασμένος. Πάει σὲ ράφι μὲ βιβλία στὰ ὁποῖα ξέρω ὅτι θὰ ἐπιστρέψω.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ

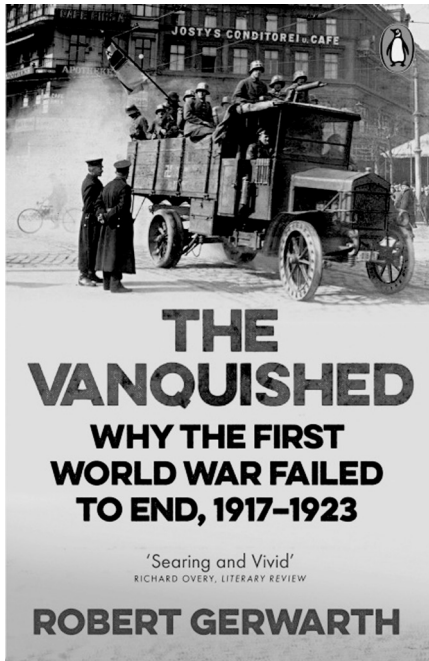
Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917-1923*, London, Penguin Books, 2017, 464 σ. (ελληνικὴ ἐκδοση: *Οἱ Ηττημένοι. Γιατί δεν τελείωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917-1923*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2018, 414 σ.)

Ἡ διεύρυνση τοῦ πεδίου των μελετῶν γύρω ἀπὸ τὸν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ἀποτελεῖ ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ θεμελιώδες αἵτημα τῆς ἐρευνας γιὰ αὐτὸ το μεῖζον ὀρόσημο τῆς ευρωπαϊκῆς καὶ παγκόσμιας ἱστορίας τοῦ 20οῦ αἰώνα. Σε θεματικὸ ἐπίπεδο ἡ τάση αὐτὴ ἔχει ἀρχίσει νὰ υλοποιεῖται ἐδῶ καὶ μερικὲς δεκαετίες, σε διαφοροτικὸ βαθμὸ καὶ με ποικίλο ρυθμὸ ἀνά χώρα καὶ χρονικὴ περίοδο, μέσω τῆς αξιοποίησης καὶ βαθμιαίας ἐνσωμάτωσης τῆς μεθοδολογίας των νεότερων ἱστοριογραφικῶν ρευμάτων στὸ συγκεκριμένο ἐρευνητικὸ πεδίο. Με αὐτὸ τὸν τρόπο, γιὰ παράδειγμα, κατέστη δυνατὴ ἡ σταδιακὴ ἐνταξὴ στις σπουδὲς γιὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

ζητημάτων κοινωνικής ιστορίας, πολιτισμικής ιστορίας, ιστορίας των ιδεών και νοστροπιών, καθώς και άλλων επιμέρους κλάδων, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση νέων προτάσεων και ερμηνειών για γνωστές και άγνωστες πτυχές του πολέμου, αλλά και τη διατύπωση νέων ερωτημάτων που λειτουργούν με τη σειρά τους ως κινητήριιοι μοχλοί για περαιτέρω επέκταση σε ανεξερεύνητα ή πλημμυρώδη μελετημένα θεματικά πεδία. Σε ένα διαφορετικό επίπεδο, η επέκταση της έρευνας και η αξιοποίηση των δεδομένων για όλα τα μέτωπα του πολέμου, πέρα από την εμβληματική και πολυσυζητημένη περίπτωση του Δυτικού Μετώπου, αποτελεί εδώ και χρόνια βασικό ζητούμενο της ιστοριογραφικής έρευνας, το οποίο τέθηκε εκ νέου, με ιδιαίτερη έμφαση, με αφορμή την εκατονταετηρίδα από την έναρξη και διεξαγωγή του Πολέμου, σε συνδυασμό μάλιστα με το αίτημα για διεθνική (transnational) προσέγγιση των κυριότερων πτυχών του γεγονότος, πέρα από τις στενές διαστάσεις των εθνικών ιστοριών και αφηγημάτων. Ένα ειδικότερο ερώτημα αφορά τα χρονικά όρια, μέσα στα οποία πρέπει να εξετάζεται ο Πόλεμος. Τις τελευταίες δεκαετίες, αρκετοί ιστορικοί –όπως, ενδεικτικά, ο Enzo Traverso, ο Heinrich August Winkler και ο Raphael Lutz– υποστήριξαν με το έργο τους την ανάγκη συνεκτικής εξέτασης των δύο Παγκοσμίων Πολέμων και της ενδιάμεσης περιόδου του Μεσοπολέμου, υιοθετώντας –ορισμένοι από αυτούς– και τον όρο του «ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου» για την περίοδο αυτή.¹ Τα τελευταία χρόνια, η επιστημονική έρευνα κινείται δυναμικά γύρω από μια νέα διάσταση, με επίκεντρο τα χρονικά όρια του ίδιου του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της έρευνας γύρω από αυτόν. Από ολοένα και περισσότερους μελετητές διατυπώνεται η άποψη ότι είναι αδύνατο να κατανοηθούν η σημασία του πολέμου, τα αίτια και ιδίως οι συνέπειές του, αν δεν συνεξεταστούν οι εξελίξεις των αμέσως προηγούμενων και των αμέσως επόμενων ετών. Ως αναρχτήριο χρονικό όριο τίθεται το έτος 1911 (με την ιταλική εισβολή στη Λιβύη) ή το 1912 (αρχή των Βαλκανικών Πολέμων) και ως καταληκτήριο το έτος 1923 (υπογραφή Συνθήκης της Λοζάννης, παύση εχθροπραξιών σε μια σειρά από περιφερειακά μέτωπα). Στο πλαίσιο αυτό συναντώνται όλο και συχνότερα στη διεθνή βιβλιογραφία όροι όπως «Long First World War», «Greater War» ή ακόμα και «Second Great War».

Σε αυτό το τελευταίο πλαίσιο, με άξονα αναφοράς το τέλος του πολέμου και τη διαμόρφωση ενός εντελώς νέου σχηματικού στη μεταπολεμική Ευρώπη, εντάσσεται το βιβλίο *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917-1923*, με την υπογραφή του Robert Gerwarth, καθηγητή στο University College του Δουβλίνου. Η θεματική των ορίων μελέτης του Πολέμου έχει απασχολήσει και

1. Enzo Traverso, *À Feu et à sang : De la guerre civile européenne, 1914-1945*, Παρίσι, Stock, 2007 (ελληνική έκδοση: *Διά πυρός και σιδήρου. Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου 1914-1945*, μτφρ. Γιάννης Ευαγγέλου, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2013). Heinrich August Winkler, *Die Zeit der Weltkriege 1914-1945* (Geschichte des Westens, 2), Μόναχο, Beck, 2011. Raphael Lutz, *Imperiale Gewalt und mobilisierte Nation, Europa 1914-1945*, Μόναχο, Beck, 2011. Ένας έλεγχος στους καταλόγους των πλέον ενημερωμένων βιβλιοθηκών για θέματα ιστορίας του 20ού αιώνα αποδεικνύει γενικότερα την ευρύτατη χρήση της χρονολογικής περιόδου 1914-1945 στην πρόσφατη ιδίως ιστοριογραφική παραγωγή, τόσο για γενικά ιστορικά έργα όσο και για βιβλία με ειδική θεματική στόχευση.

στο παρελθόν τον συγγραφέα, ο οποίος, μεταξύ άλλων, έχει στο ενεργητικό του την επιμέλεια σημαντικών συλλογικών τόμων με σχετικό αντικείμενο.² Στο συγκεκριμένο βιβλίο ο Gerwarth επιχειρεί, με τη μορφή πλέον μιας εξειδικευμένης μονογραφίας, να παρουσιάσει στο σύνολό τους τις εξελίξεις των ετών από το 1917 έως το 1923, με σκοπό να αποδείξει ότι τα γεγονότα των ετών αυτών –που σχεδόν στο σύνολό τους είχαν άμεση ή έμμεση σχέση με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τις συνέπειές του– χαρακτηρίστηκαν αφενός από μεγάλη βιαιότητα και μεγάλο αριθμό ανθρώπινων απωλειών, αφετέρου είχαν τόσο καθοριστική σημασία για τη διαμόρφωση του μεταπολεμικού σκηνικού, ώστε να πρέπει να θεωρηθούν, πλέον, αναπόσπαστο τμήμα της γενικής εικόνας της ιστορίας εκείνων των ετών και των μεγάλων ανακατατάξεων στον πο-

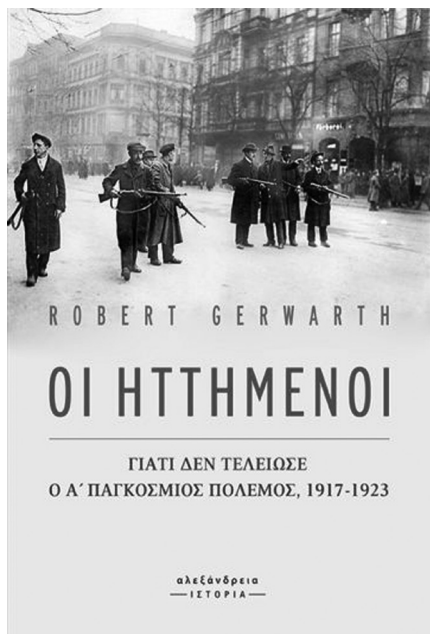
λιτικό, κοινωνικό και ιδεολογικό χάρτη της ευρωπαϊκής ηπείρου και άλλων περιοχών του κόσμου.

Η αποστολή του Gerwarth είναι από την αρχή ελκυστική όσο και δύσκολη. Είναι ελκυστική λόγω της μεγάλης εμπειρίας του συγγραφέα στο θέμα, της σημασίας που έχει η συγκεκριμένη θεματική πτυχή για το σύνολο της ευρωπαϊκής ιστορίας και της έως τώρα περιορισμένης βαρύτητας που έχει δοθεί σε πολλά από τα υπό πραγματέυση ζητήματα, έξω τουλάχιστον από το πλαίσιο των εθνικών ιστοριογραφιών. Είναι, ωστόσο, και εξαιρετικά δύσκολη, από ακαδημαϊκή σκοπιά, καθώς ο συγγραφέας εντάσσει στο έργο περιπτώσεις πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, που εκτείνονται σε ένα μεγάλο δείγμα χωρών. Στην πράξη, η λεπτομερής εξιστόρηση και ανάλυση της αιματηρής «επόμενης μέρας» του Μεγάλου Πολέμου προϋποθέτει την καλή γνώση πτυχών που εκτείνονται από την έκρηξη των εθνικισμών

2. Robert Gerwarth (επιμ.), *Twisted Paths: Europe 1914-1945*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2007. Robert Gerwarth, John Horne (επιμ.), *War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2012. Robert Gerwarth, Erez Manela (επιμ.), *Empires at War, 1911-1923*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2014 (ελληνική έκδοση: *Αυτοκρατορίες σε πόλεμο, 1911-1923*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014). Ο ίδιος ιστορικός έχει τη γενική επιμέλεια της εκδοτικής σειράς με τίτλο «The Greater War» στις Εκδόσεις του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, με τη θεματολογία των πρώτων τίτλων να καλύπτει ακριβώς την ανάγκη για επέκταση των γεωγραφικών και χρονολογικών ορίων μελέτης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

έως τον αντίκτυπο της Οκτωβριανής Επανάστασης και τις πρώτες επιθετικές εκδηλώσεις της φασιστικής ιδεολογίας· σημαίνει, επίσης, την ανάγκη κάλυψης ενός πολύ μεγάλου αριθμού εθνικών περιπτώσεων, για πολλές από τις οποίες η προϋπάρχουσα έρευνα και βιβλιογραφία είτε χαρακτηρίζεται από αποσπασματικότητα, είτε/και είναι διάσπαρτη σε πολλές γλώσσες πέραν των πλέον γνωστών διεθνώς, με αποτέλεσμα η πλήρης γνώση του υπό εξέταση υλικού από ένα και μόνο πρόσωπο να είναι επί της ουσίας αδύνατη –θα επανέλθουμε στο σημείο αυτό και αργότερα, με αναφορά σε ένα συγκεκριμένο παράδειγμα.

Ο συγγραφέας ξεκινά την ανάλυσή του με μια σειρά από στοιχεία, τα οποία τεκμηριώνουν τη θέση του για την ανάγκη βαθύτερης μελέτης και ανάλυσης των πρώτων μεταπολεμικών ετών, λόγω της συνέχισης του κύκλου της βίας που είχε ξεκινήσει με τον Πόλεμο, αλλά και της καθοριστικής σημασίας των γεγονότων της συγκεκριμένης περιόδου για τη διαμόρφωση του νέου διεθνούς σχητικού. Το κύριο μέρος του έργου αρθρώνεται σε κεφάλαια εστιασμένα σε συγκεκριμένες θεματικές ενότητες, για κάθε μία από τις οποίες παρέχεται μια αρκετά αναλυτική προσέγγιση ως προς το ιστορικό υπόβαθρο, την αιτιακή αλυσίδα και τα σημαντικότερα συμβάντα. Καθώς ο τίτλος του βιβλίου αναφέρεται στους ηττημένους της περιόδου του Μεγάλου Πολέμου (στα εδάφη των οποίων επρόκειτο να εκτυλιχθούν τα πλέον αιματηρά γεγονότα της άμεσης μεταπολεμικής περιόδου), η ανάλυση ξεκινά με την κατάρρευση της Τσαρικής Αυτοκρατορίας και την καταστροφική για τη Ρωσία Συνθήκη του Μπρεστ Λιτόφσκ· στη συνέχεια αναλύεται η σταδιακή και ολόπλευρη κατάρρευση του μετώπου των Κεντρικών Δυνάμεων στα τελευταία στάδια του πολέμου, η οποία μάλιστα επήλθε σε μια στιγμή που η εν λόγω συμμαχία φαινόταν να αποκτά το προσωρινό momentum της υπεροχής μετά την πλήρη εξουδετέρωση του ρωσικού παράγοντα. Ακολουθούν αναλυτικές αφηγήσεις για μια σειρά από περιπτώσεις που τεκμηριώνουν την αρχική θέση του συγγραφέα για συνέχιση επί της ουσίας του Πολέμου σε πολλά διαφορετικά μέτωπα και με πολλές διαφορετικές μορφές –ό,τι συνδέει αυτές τις περιπτώσεις είναι η άμεση ή έμμεση συσχέτισή τους με τα γεγονότα του Πολέμου ή με τις συνέπειές του, το διαρκές φάσμα της βίας και της ανθρωποφαγίας καθώς και ο καθοριστικός ρόλος αυτών των εξελίξεων για τη διαμόρφωση του νέου σχητικού στον ευρωπαϊκό χάρτη. Αναλύονται, μεταξύ άλλων, οι εμφύλιες συγκρούσεις στη Ρωσία, τα κινήματα και οι δράσεις υπό την επίδραση του μπολσεβικισμού στη Γερμανία, στην Αυστρία και στην Ουγγαρία, οι πόλεμοι

για την εδραίωση της πολωνικής ανεξαρτησίας, η γένεση του ασταθούς Βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων, η άνοδος του φασιστικού κινήματος στην Ιταλία και η ακτιβιστική διεκδίκηση της περιοχής του Fiume στην ανατολική ακτή της Αδριατικής, ενώ δεν λείπει και μια αναφορά στο ζήτημα της Παλαιστίνης ως κατεξοχήν παράδειγμα κρίσης που προέκυψε από τις αντικρουόμενες υποσχέσεις ή και δεσμεύσεις που είχαν δοθεί κατά τη διάρκεια του Πολέμου. Ιδιαίτερο βάρος δίδεται επίσης στις μεταπολεμικές διαπραγματεύσεις στο Παρίσι και στις οδυνηρές συνέπειες που είχαν οι Συνθήκες Ειρήνης για όλα σχεδόν τα ηττημένα κράτη, κάτι που συνέβαλε ουσιαστικά και ποικιλοτρόπως στη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερα εύφλεκτου σκηνικού κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Ο Gerwarth, χωρίς να παραγνωρίζει τον ρόλο άλλων παραγόντων, θέτει στο επίκεντρο των εξηγήσεων για την αποτυχία διασφάλισης της ειρήνης στο μεταπολεμικό σκηνικό δύο ουσιώδεις πτυχές: α) την επιλεκτική ισχύ και εφαρμογή (επί της ουσίας, μόνο στις προσκείμενες στην Αντάντ περιπτώσεις) της αρχής της αυτοδιάθεσης που είχε διατυπώσει ο Αμερικανός Πρόεδρος Woodrow Wilson, δημιουργώντας μεγάλες προσδοκίες σε μια σειρά λαών και εθνοτήτων με τη λήξη του Πολέμου, β) την έμπρακτη αποτυχία των προσπαθειών για διατύπωση και εδραίωση ενός σεβαστού διεθνούς νομικού πλαισίου για την προστασία των μειονοτήτων —όχι πλέον στις πολυεθνικές αυτοκρατορίες αλλά στα νέα εθνικά κράτη που διαμορφώθηκαν στο νέο γεωπολιτικό σκηνικό. Η αποτυχία αυτή επισφραγίστηκε με τον πιο δραματικό τρόπο με τις διατάξεις της Συνθήκης της Λωζάννης.

Ο Gerwarth επιλέγει να αναλύσει κάθε περίπτωση ξεχωριστά και αυτόνομα, σεβόμενος τα πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της: παράλληλα, ωστόσο, σε όλη τη διάρκεια της αφήγησής του επανέρχονται σταθερά όλοι οι άξονες ανάλυσης που βρίσκονται στον πυρήνα του έργου του —δηλαδή οι αναφορές στις ανθρώπινες και οικονομικές απώλειες καθώς και η συσχέτιση τόσο με τα πολιτικά και διπλωματικά γεγονότα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου όσο και με τα κυρίαρχα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής. Επί της ουσίας ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι στο ταραχώδες σκηνικό των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων και στη δύσκολη προσαρμογή στη νέα, μετα-αυτοκρατορική πραγματικότητα κρύβονται πολλοί από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην επώαση των συνθηκών για τη νέα μεγάλη σύρραξη μετά από μόλις δύο δεκαετίες —πρόκειται για ένα συμπέρασμα γνωστό και οικείο στη μέχρι τώρα έρευνα, το οποίο ο Gerwarth διευρύνει με τρόπο ώστε να λαμβάνει υπόψη τις πραγματικότητες στο μεγαλύτερο μέρος της ευρωπαϊκής ηπείρου, δίνοντας έμφαση, όπως τονίζεται και από τον τίτλο του βιβλίου, σε όλες εκείνες τις περιπτώσεις που περιλαμβάνονται στον χαρακτηρισμό «ηττημένοι», είτε από τον ίδιο τον πόλεμο, είτε από τις άμεσες μεταπολεμικές εξελίξεις και διευθετήσεις.

Παρουσιάζει, ασφαλώς, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον έλληνα αναγνώστη ότι το βιβλίο αρχίζει και ουσιαστικά τελειώνει (πριν από τον επίλογο που αφιερώνεται στις μεσοπολεμικές εξελίξεις) με αναφορές στην καταστροφή της Σμύρνης. Οι περιγραφές ολέθρου από τις ακτές της Ιωνίας καταλαμβάνουν τις πρώτες σελίδες της εισαγωγής του βιβλίου, προδήλως ως το πλέον εμβληματικό από τα δραματικά γεγονότα της πρώτης μεταπολεμικής τετραετίας. Το ίδιο θέμα επανέρχεται και στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου, μέσα στην ευρύτερη πραγμάτευση της (κομβικής και για την

ελληνική ιστορία) πορείας από τις συμμαχικές αποβάσεις στη Μικρά Ασία και την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών έως την κατάρρευση του στρατιωτικού μετώπου και την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης. Είναι προφανής η σημασία που αποδίδει ο Gerwarth στη συγκεκριμένη θεματική υποσημείωση, καθώς τονίζει αφενός τον «παραδειγματικό» χαρακτήρα των ενεργειών του Κεμάλ και την επίδραση που αυτές άσκησαν στον Χίτλερ και στον Μουσολίνι (σ. 247 της αγγλικής έκδοσης), αφετέρου την κομβική σημασία της Συνθήκης της Λωζάννης για τη διαμόρφωση του μεταπολεμικού σκηνικού, ιδίως σε ό,τι αφορά το θέμα της διαχείρισης των μειονοτήτων μέσα σε πολυεθνικά κράτη (καθώς η εν λόγω Συνθήκη με τη νομιμοποίηση της ανταλλαγής των πληθυσμών ακύρωσε στην πράξη το πνεύμα των Συνθηκών για τις Μειονότητες του 1919,³ σ. 244 και 246). Η αφήγηση του Gerwarth για όσα συνέβησαν στη Μικρά Ασία είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, καθώς συμπεριλαμβάνει τις βιαιότητες που διαπράχθηκαν από όλες τις πλευρές (στο σημείο αυτό ο εθνοκεντρικά προσανατολισμένος έλληνας αναγνώστης ίσως εντοπίσει μια ελαφρώς αρνητική προδιάθεση του κειμένου προς τους Έλληνες· ο συγγραφέας, ωστόσο, έχει αξιοποιήσει πλειάδα πρόσφατων ελληνικών ιστοριογραφικών έργων που καλύπτουν τόσο το θέμα των βιαιοπραγιών του ελληνικού στρατού –μεταξύ άλλων, το βιβλίο του Τάσου Κωστόπουλου *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση*– όσο και τους μαζικούς διωγμούς των μικρασιατών Ελλήνων από τις δυνάμεις του Κεμάλ). Ολοκληρώνοντας τη σχετική αφήγηση, κι αφού αναφέρεται στις δυσβάσταχτες συνέπειες που είχαν για την Ελλάδα η Μικρασιατική Καταστροφή και η εισροή μεγάλου αριθμού προσφύγων στο ελληνικό έδαφος, ο συγγραφέας χαρακτηρίζει την Ελλάδα ως «το τελευταίο από τα ηττημένα κράτη της «μεταπολεμικής» περιόδου». Το παράδειγμα της Ελλάδας, λόγω της εξοικείωσης με αυτό, δείχνει με τον πιο εύγλωττο τρόπο τους περιορισμούς και τις δυσκολίες ενός έργου όπως αυτό του Gerwarth: αν και δύσκολα μπορεί κανείς να διαφωνήσει ή έστω να προσπεράσει αδιάφορα το ιστορικό του κριτήριο, αν και ο συγγραφέας έχει καταβάλει συνειδητή προσπάθεια να παρουσιάσει το θέμα με τρόπο σφαιρικό και συμπεριληπτικό, είναι προφανές ότι είναι αδύνατο να έχει άριστη γνώση του συνόλου της βιβλιογραφίας για όλες τις επιμέρους περιπτώσεις που καλύπτει στο βιβλίο, με αποτέλεσμα οι βιβλιογραφικές παραπομπές να χαρακτηρίζονται από ανισότητα και να είναι ανοιχτό το περιθώριο για λάθη. Και αν στο κεφάλαιο για τη Μικρασιατική Καταστροφή και τη Συνθήκη της Λωζάννης η αφήγηση, με τη μερική επιφύλαξη που διατυπώσαμε νωρίτερα, χαρακτηρίζεται γενικά από εγκυρότητα και ακρίβεια, δεν ισχύει το ίδιο για μια παρεμπίπτουσα αναφορά στην Ελλάδα νωρίτερα στο βιβλίο. Πιο συγκεκριμένα, στη σελίδα 52 της αγγλικής έκδοσης, αναφερόμενος στη γερμανοβουλγαρική επέλαση στην Ανατολική Μακεδονία το 1916, ο συγγραφέας γράφει ότι αυτή έλαβε χώρα «υποτίθεται ως αντίδραση στη στάση της ελληνικής κυβέρνησης υπέρ της Αντάντ» (presumably in response to the pro-Entente

3. Για τον ορισμό («a series of bilateral agreements signed by each of the new states as a precondition for their international recognition») και το περιεχόμενο αυτών των κειμένων βλ. σ. 217 και ευρύτερα 216-219 της αγγλικής έκδοσης –αναφορικά με αυτό το θέμα ο συγγραφέας παραπέμπει στον Mark Levene, *Crisis of Genocide*, τ. 1, *The European Rimlands 1912-1938*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2014, σ. 230-240.

stance of the Greek government), κάτι ανακριβές.⁴ Στο κεφάλαιο, ωστόσο, για τη Μικρά Ασία, που ξεκινά με μια ευθύνοπτη αναδρομή στη στάση της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (σε διασύνδεση με το θέμα του μικρασιατικού ελληνισμού), ο συγγραφέας δείχνει (αντίθετα με την προηγούμενη διαπίστωση) να γνωρίζει καλά την εσωτερική διαμάχη στην ελληνική πολιτική γύρω από τη στάση που θα έπρεπε να τηρήσει η χώρα στον Πόλεμο. Τέτοιου είδους λάθη (που είναι εξαιρετικά πιθανό να εντοπιστούν και σε σχέση με άλλες χώρες από εξοικειωμένους με τις αντίστοιχες περιπτώσεις ιστορικούς) δεν επηρεάζουν ασφαλώς τη συνολική ποιότητα και αξία του έργου (ο πλουσιότετος βιβλιογραφικός κατάλογος είναι από μόνος του ένα από τα μεγάλα ατού του έργου, παρά τις ελλείψεις που θα μπορούσε αναπόφευκτα να εντοπίσει κανείς σε αυτόν), δείχνουν, ωστόσο, το μέγεθος της δυσκολίας του εγχειρήματος του συγκεκριμένου βιβλίου και το σχεδόν ανέφικτο του αιτήματος για πληρότητα στην κάλυψη όλων των εξεταζόμενων περιπτώσεων. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για ένα ιδιαίτερα σημαντικό έργο, που αποτελεί μια ουσιαστική συμβολή στη διεξαγόμενη συζήτηση για τα όρια του Μεγάλου Πολέμου και μια ακόμα χρήσιμη κατάθεση στο πολυσυζητημένο θέμα των συνεπειών αυτού του γεγονότος.

Η μετάφραση ενός τόσο σημαντικού έργου στην ελληνική γλώσσα αποτελεί ασφαλώς ένα ιδιαίτερα ευχάριστο γεγονός, καθώς η ελληνόγλωσση βιβλιογραφία για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είναι διαχρονικά φτωγή και ένας μεγάλος αριθμός διεθνών έργων αναφοράς για την περίοδο παραμένουν ουσιαστικά άγνωστα στο ελληνικό κοινό. Αξίζουν, μάλιστα, ιδιαίτερα συγχαρητήρια στον εκδοτικό οίκο Αλεξάνδρεια για τα αντανακλαστικά που επέδειξε ως προς την άμεση μετάφραση και έκδοση ενός βιβλίου, το οποίο ήδη από τους πρώτους μήνες της κυκλοφορίας του απέκτησε χαρακτήρα έργου αναφοράς στην ερευνητική κοινότητα, ενώ εντάχθηκε οργανικά και στην ευρύτερη δημόσια συζήτηση σε σχέση με τις συνέπειες του Πολέμου και τα χρονικά όρια μελέτης του. Η έκδοση αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως συνέχεια της ήδη πολύ αξιόλογης δραστηριότητας του ίδιου εκδοτικού οίκου στον τομέα των μεταφρασμένων ιστορικών μελετών και του ιδιαίτερου ενδιαφέροντός του για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η οποία ξεκίνησε το 2014 με τις εκδόσεις του συλλογικού τόμου *Αυτοκρατορίες σε πόλεμο, 1911-1923* (σε επιμέλεια Robert Gerwarth και Erez Manela), για τον οποίο έγινε λόγος και νωρίτερα, καθώς και του πολυσυζητημένου βιβλίου του Christopher Clark *Οι Υπνοβάτες*, με αντικείμενο το μείζον θέμα των αιτίων του πολέμου. Η ελληνική έκδοση των *Ηττημένων* διακρίνεται για την αρτιότητα που χαρακτηρίζει τις ιστορικές αυτές εκδόσεις στο σύνολό τους, με την Ελένη Αστερίου να αξιοποιεί γόνιμα την πλούσια εμπειρία της στη μετάφραση ενός κειμένου που, όπως όλα σχεδόν τα έργα συναφούς ύφους και περιεχομένου στην

4. Στις, έστω περιστασιακές, αναφορές του στην Ελλάδα και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ο συγγραφέας εκτιμάμε πως θα μπορούσε να λάβει υπόψη του τα δύο —αλαιότερα μεν αλλά πάντα έγκυρα— έργα αναφοράς για το θέμα με την υπογραφή του Γιώργου Λεονταρίτη (*Greece and the Great Powers 1914-1917*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1974 και *Greece and the First World War: From Neutrality to Intervention, 1917-1918*, East European Monographs, Boulder [Colo.] 1990).

αγγλική γλώσσα, παρουσιάζουν πολλές δυσκολίες και παγίδες για όποιον επιχειρεί την απόδοσή τους σε άλλη γλώσσα. Το ελληνικό κείμενο χαρακτηρίζεται από ρευστό και εύληπτο ύφος, που γίνεται άνετα και χωρίς πολλές δυσκολίες κατανοητό από τον αναγνώστη, ενώ οι αναπόφευκτες μικροαβλεψίες δεν επηρεάζουν καθόλου την υψηλή ποιότητα της συνολικής εικόνας του έργου. Θα ήταν ευχής έργο η εκδοτική αυτή προσπάθεια του εκδοτικού οίκου Αλεξάνδρεια να συνεχιστεί με την έκδοση και άλλων έργων για την ιστορική αυτή περίοδο, η οποία παραμένει για το ελληνικό κοινό άγνωστη ή ημιφωτισμένη, σε βαθμό δυσανάλογο προς την ιστορική της σημασία στο ευρύτερο πανόραμα της ευρωπαϊκής ιστορίας του 20ού αιώνα.

ΕΛΛΗ ΛΕΜΟΝΙΔΟΥ

Οι πόλεις των Φιλικών. Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου. Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα 14 Ιανουαρίου 2015, επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018, 208 σ.

Το ιστορικό παρελθόν συγκροτείται εν πολλοίς από τον τρόπο της καταγραφής του στις γραπτές και προφορικές πηγές καθώς και από τον τρόπο που τα μεταγενέστερα κοινωνικά περιβάλλοντα εγγράφουν αυτό το ιστορικό παρελθόν στο δικό τους παρόν.

Οι εορτασμοί σημαντικών γεγονότων, ιδιαίτερα εκείνων που φέρουν τον χαρακτήρα εθνικής επετείου, λειτουργούν επιβεβαιωτικά για τις αξίες που αυτά εξέφρασαν, αλλά και για όσες αξίες εκ των υστέρων ενδύθηκαν. Εξάλλου, οι επέτειοι, με τη συμβολική τους σημασία, αποτελούν πεδίο πολλαπλών, διαφορετικών και ορισμένες φορές ανταγωνιστικών μεταξύ τους προσλήψεων και αναγνώσεων του παρελθόντος. Οι εθνικές επέτειοι προσφέρουν την ευκαιρία για αναστοχασμό και ανάπτυξη νέων προσεγγίσεων στην ερμηνεία του παρελθόντος. Σε αυτήν την κατεύθυνση η ιστορική επιστήμη, επιστρατεύοντας εργαλεία και αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας, καλείται να μετάσχει στον δημόσιο διάλογο με αφορμή τον εορτασμό. Η επικείμενη επέτειος της διακοσιετηρίδας από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, ενός γεγονότος που αποτελεί την πράξη γέννησης του ελληνικού κράτους, φαίνεται πως ήδη έχει επηρεάσει τις κατευθύνσεις της σύγχρονης μας ιστορικής έρευνας.

Δεν ισχύει το ίδιο όμως με τον εορτασμό των διακοσίων ετών από την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας στην Οδησό (1814). Κάτι ανάλογο είχε συμβεί και στον εορτασμό της επετείου των εκατόν πενήντα χρόνων, σε αντίθεση με τον πληθωρισμό εκδόσεων και δράσεων λίγα χρόνια αργότερα για την εκατονπεντηκονταετηρίδα από την Επανάσταση —κι ας ατύχησε εκείνη στα χέρια της δικτατορίας. Ίσως αυτή η φαινομενική παράλειψη, τότε και τώρα, να είναι αποτέλεσμα της συμπερίληψης της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας ως τμήματος της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης, μιας και είναι ο φορέας, εκείνη η συνωμοτική εταιρεία, που μερίμνησε για την επαναστατική προπαρασκευή.

Ωστόσο, η προσέγγιση της Ελληνικής Επανάστασης δεν είναι δυνατόν να είναι πλήρης, αν δεν συνδυαστεί με την ιδεολογική προετοιμασία της, την κατανόηση του κοινωνικού και οικονομικού περιγύρου αυτών που συνέλαβαν την ιδέα, προχώρησαν